

Hoeveel dialecten werden er gesproken in negentiende-eeuws Amsterdam?

Nicoline van der Sijs¹

TET 73 (1): 45–79

DOI: 10.5117/TET2021.2.VAND

Abstract

How many dialects were spoken in nineteenth-century Amsterdam?

In his *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* (1874) Johan Winkler stated, after consultation with Jan ter Gouw, that in 19th-century Amsterdam 19 different dialects could be distinguished. This article investigates whether it is possible to find evidence for this assertion in the surviving language material. For this purpose all language phenomena mentioned in 57 sources up till the mid-twentieth century have been put into a database, with information on the neighbourhood where they were used, and other metadata. The resulting database contains 9000 language phenomena of which around 4000 could be linked to a specific neighbourhood. From this it appeared that the number of 19 dialects mentioned by Winkler and Ter Gouw is an exaggeration: on the basis of the available linguistic information, we can only distinguish 5 of the 19 dialects mentioned by them. Next to these, however, we can distinguish a dialect not mentioned by Winkler and Ter Gouw, that of the higher classes (spoken along the Herengracht and Keizersgracht), and 5 sociolects or technical jargons: the *Bargoens* of thieves and tramps, the jargons of diamond workers, dock-workers, street musicians and players of bingo. Around 1900 the variation is reduced and the dialects gradually merged into a more or less uniform Amsterdam city dialect, due to mobility of labour.

Keywords: dialects, sociolects, jargon, Amsterdam, nineteenth century, language contact, migration

1. Inleiding: negentien Amsterdamse ‘tongvallen’

In 1874 publiceerde de arts en taalkundige Johan Winkler het tweedelige *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. Hierin nam hij ten behoeve van taalvergelijking een vertaling van de Gelijkenis van de verloren zoon op in 186 dialecten. Voor het Amsterdamse dialect liet hij zich informeren door de bekende Amsterdamse historicus Jan ter Gouw. Winkler meldt in zijn inleiding:

De geleerde J. ter Gouw, een echte Amsterdammer en een man die Amsterdam en de Amsterdammers door en door kent, zooals wellicht geen tweede, een echte man des volks, heeft mij niet minder dan negentien verschillende amsterdamsche tongvallen opgegeven. Nog heden zijn de meesten daarvan nog wel te bemerken, al zijn ze dan ook erg in verval. In 't laatst der vorige eeuw echter tot aan den ‘franschen tijd,’ toen nog de meeste lieden van geringen stand, maar ook de meeste gezetene burgers, te Amsterdam leefden en stierven in de zelfde buurt waarin ze geboren waren, toen ‘vreemden’ 't nog in menige buurt ‘niet houden’ konden, toen stonden al deze amsterdamsche tongvallen nog tamelijk scherp tegen elkander over. (Winkler 1874: 86)

Deze indeling in negentien tongvallen wordt in de latere taalkundige literatuur veelvuldig aangehaald, soms met scepsis (‘dwaasheid’ van een ‘peuteraar’, aldus Van Ginneken en Endepols 1931: 145; ‘overdreven!’, volgens Weijnen 1949), maar ook als reëel. Zo schrijft Daan in 1958:

Vele jaren heb ik gedacht en hardop gezegd dat ik niet geloofde in de 19 dialecten, die volgens Winkler in Amsterdam gesproken zouden zijn. Sedert enkele maanden ben ik overtuigd dat ik ongelijk heb gehad en wel op grond van de volgende ervaring. Ik sprak kort geleden voor een groep bejaarden te Amsterdam over de Amsterdamse dialecten. Toen het bovenstaande ter sprake kwam zei mij een van de heren, dat hij vroeger precies wist waar de jongens waarmee hij vocht vandaan kwamen: van de Eilanden, van Rapenburg, uit de Jordaan, van de Haarlemmerdijk, van het Oude-Kerksplein of uit de Pijp. En hij woonde zelf in de Dijkstraat bij de Nieuwmarkt. Dat zijn dus al zeven dialecten. Toen ik hem vroeg hóe hij het wist, was zijn antwoord: “Ik was een jongen van 10, 12 jaar, dat weet ik niet meer. Maar ik was er zeker van en vergiste me ook niet.”

De vage aanduidingen van Winkler zullen dus zeker duidelijker verschillen verbergen. Misschien waren die verschillen echter moeilijk onder woorden te brengen. Zullen we hier nog ooit iets van kunnen achterhalen? (Daan 1958: 166)

Tot nu toe heeft niemand een serieuze poging gewaagd de vraag van Daan te beantwoorden. In dit artikel probeer ik dat te doen. Met behulp van de nieuwe digitale mogelijkheden waarover vroegere onderzoekers niet konden beschikken, probeer ik te reconstrueren hoeveel verschillende dialecten er in het negentiende-eeuwse Amsterdams hebben bestaan. Eerst geef ik in §2 een beschrijving van de tongvallen die Winkler en Ter Gouw in 1874 noemden. In §3 en §4 komen de probleemstelling en de methode aan de orde, in §5 wordt beschreven tot welke bevindingen de gebruikte methode leidt, §6 handelt over de vraag waar de wijkgebonden taalvariatie vandaan komt en §7 beschrijft hoe en waarom de taalvariatie in de loop van de negentiende en twintigste eeuw afneemt. In §8 geef ik tot slot een korte samenvatting van de bevindingen.

2. De negentien tongvallen van Winkler

Van de negentien ‘tongvallen’ neemt Winkler in zijn *Dialecticon* als voorbeeld van het ‘echte amsterdamsch’ de ‘kalverstraatsch-amsterdamsche tongval’ op, zoals ‘medegedeeld door den heer J. ter Gouw te Amsterdam, November 1870’. De eerste regels hiervan luiden:

D'r was-ereissies 'n man-en die hat twee zoons. D'ouste was 'n beste jonge, ma'r de kleinste was 'n platje.

Toe ze nou-w-allebei groot ware geworde, zei de jonkste teuge z'n vader: vader! uwe zou m'n 'n groot plesier doen-as-uwe mijn m'n errefporsie gaf. Goet-jonge! zei de vader, en hij gaf 'm zooveel-as 'm toekwam.

En toe pakte-n-i z'n boeltje bij mekaar-en nam-afscheit van z'n vader-en z'n heele femielje-n-en maakte dat-i de poort-uit kwam. Hij reisde heel ver weg na'n vreemd land, waar-i Got noch goet mensch kende. Maar-omdat-i de gebraaie haan-uithing, kreeg-i heel gou 'n heele boel goeie vrinde, die 'm van de wal in de sloot hielepe. En zoo verteerde dat wittebrooskeentje-n-al z'n lieve duitjes-op 'n heel onordenteleke manier. (Winkler 1874: 93-94)

Toen Ter Gouw de tekst onder ogen kreeg, was hij not amused: ‘niet gering was mijne verbazing, toen 't boek in 't licht verscheen, en ik ontwaarde, dat mijn Kalverstraatsch te Leeuwarden verkleed en verkapt was. De heer W. heeft er, geheel buiten mijn weten, zooveel in veranderd, als hij goedvond’ (Ter Gouw 1874: 571). In hetzelfde jaar 1874 publiceerde Ter Gouw dan ook zijn ‘vertolking in hare oorspronkelijke gedaante en schrijfwijze’. Zijn tekst

luidde als volgt; de verschillen met de tekst van Winkler heb ik vet gezet, met uitzondering van minieme verschillen in spaties, interpunctie, verbindingstreepjes en hoofdletters.

D'r was-ereisies'n man - en die hat twee zoons. D'ouste was 'n beste jonge, **maar** de kleinste was 'n platje.

Toe ze **nouw** - allebei groot ware geworde, zei de jonkste teuge z'n vader: 'Vader! Uwe zou m'n 'n groot plesier doen - as - uwe mijn m'n - **errefporzie** gaf.' 'Goet-jonge!' zei de vader, en hij gaf 'm **zooveul** - as 'm toekwam. En toe **paktenie** z'n boeltje bij mekaar - en nam - afscheit van z'n vader - en z'n heele femielje nen maakte **dattie** de poort - uitkwam. Hij reisde heel ver weg na 'n vreemd land, **warie** got noch goet mensch kende. **Maromdattie** de **gebraje** haan - uithing, **kreegie** heel **gouw** 'n heeleboel **goeje** vrinde, die 'm van de wal in de sloot hielepe.

En zoo verteerde dat wittebrooskeentje nal z'n lieve duitjes - op 'n heel - onordenteleke manier. (Ter Gouw 1874: 572)

Door het ontbreken van een fonetische weergave zijn de verschillen moeilijk te interpreteren. Het verschil tussen bijvoorbeeld *goeie* en *goeje* lijkt slechts een kwestie van spelling en niet van uitspraak. Naar aanleiding van het verschil tussen *paktenie* en *pakte-n-i* en *dattie* en *dat-i* merkt Ter Gouw op (1874: 579, noot 11): 'De heer Winkler heeft [...] zeer verkeerd gedaan met mijn *ie* voor *hij* overal in *i* te veranderen', en hij licht dit toe door erop te wijzen dat in zijn notatie *ie* staat voor een lange [i]-klank en *i* voor een korte. Het is echter onduidelijk of Winkler dat systeem ook volgde of een eigen systeem hanteerde. Wel is sprake van een uitspraakverschil bij *errefporzie* met *z*, tegenover Winklers *errefporsie*. En de verandering van *zoveel* in *zooveul* door Ter Gouw lijkt een duidelijke verbetering: die is namelijk in overeenstemming met de eerder bij Winkler vermelde vorm *teugen* voor 'tegen'.

Winkler licht in zijn inleiding niet toe waarom hij de Kalverstraatse tongval verkoos als representant van het Amsterdams, maar dat valt wel af te leiden uit zijn beschrijving van het Kalverstraats:

Het Kalverstraatsch, de tongval van 't hartje van Amsterdam en als het beste en welluidendste amsterdamsch aangemerkt. Het strekt zich uit in de lengte langs de geheele Kalverstraat, van den Dam tot den Munttoren; voorts westwaarts langs Voor- en Achterburgwallen en Singel, en ook langs een goed deel van de Heere- en Keizersgracht, waar 't natuurlijk 'zeer fatsoendelijk' gesproken

wordt en vermengd is met de fraaie ‘expressies’ die de ‘elegante’ wereld er op na houdt. Bij bejaarde heeren echter, die op dit gedeelte van de Heere- en Keizersgracht zijn geboren en opgevoed, hoort men nog duidelijk het echte kalverstraatsch. (Winkler 1874: 91)

Ter Gouw voegt toe dat het gaat om:

’t Kalverstraatsch van den knappen burgerstand. Niet in ’t ‘zeer fatsoenlijk’ Kalverstraatsch van de Heeren- en Keizersgracht, omdat dit te veel met salet- en pomadetaal doorspekt is, hoewel het toch, als men er dat plakgoud afneemt, precies met het burgerlijk Kalverstraatsch overeenkomt. Maar ook niet in ’t gemeen Kalverstraatsch van de *Hant- en Foeboegstraat* en de stegen, daar dit [...] mij toch te plat dunkt, om er een Bijbelsch verhaal in over te zetten. Ik geef hier de Gelijkenis, zoo als een burgerjuffrouw in de Kalverstraat, vóór omtrent een halve eeuw geleden, die “op’n zondag navend, bij ’a koppie suikelaat - en ’n kakie jan'r-apostele [kinderen] zou vertelt hebbe”. (Ter Gouw 1874: 572)

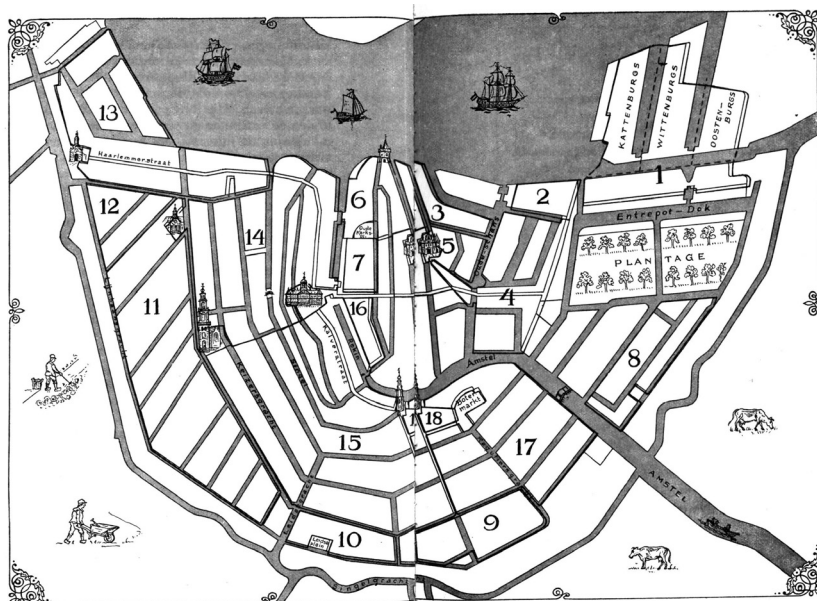
Het Kalverstraats wordt hier als voorbeeld gegeven van de spreektaal van de gegoede burgerij en wordt het beschaafdst Amsterdamse dialect genoemd (Weijnen 1949; Schatz 1987: 50; Stroop 1999: 106), ‘niet te plat, noch te hoog’ (D.K. 1914: 84-85). Het gaat dus om de spreektaal van de middenklasse. Die spreektaal was niet het Standaardnederlands maar wel een poging van de middenklasse om dat te benaderen: in de achttiende eeuw was de gesproken standaardtaal nog niet heel erg verbreid, en omdat er nog geen radio of telefoon bestond, kon men het ook maar relatief zelden horen, maar er was wel een besef hoe de standaardtaal moest klinken, en de middenstand, de burgerij, deed zijn best die ontluikende standaardtaal te bereiken. Dí taal namen Winkler en Ter Gouw dus als illustratie van de ‘tongval van de stad Amsterdam’: de andere tongvallen golden als ‘te plat’ voor een bijbels verhaal, aldus Ter Gouw.

Het Kalverstraats is als gezegd een van de negentien dialecten die Winkler vermeldt. De andere dialecten staan op een mooie gekleurde kaart (Illustratie 1) die in de eerste helft van de twintigste eeuw op het Meertens Instituut is getekend op basis van de door Winkler verschaft gegevens. In totaal zijn hierop achttien van de negentien dialecten te vinden met de wijk waar ze werden gesproken. Het ‘Vismarkts’ ontbreekt: dat was de taal van de vismarkt aan het Damrak die in Bredero’s komedie *Moortje* uit 1615 werd weergegeven.

Illustratie 1 Kaart met achttien van de negentien tongvallen van Winkler, getekend op het Meertens Instituut

Deze kaart is waarschijnlijk getekend als onderlegger voor de zwart-wit kaart (Illustratie 2) die is afgedrukt in het boek *Hij zegt wat. De Amsterdamse volkstaal*, dat Jo Daan publiceerde in 1948 en dat in 1993 opnieuw is verschenen in een bewerking van de hand van Jan Berns.

Illustratie 2 Kaart met achttien van de negentien tongvallen, gepubliceerd in Daan 1948

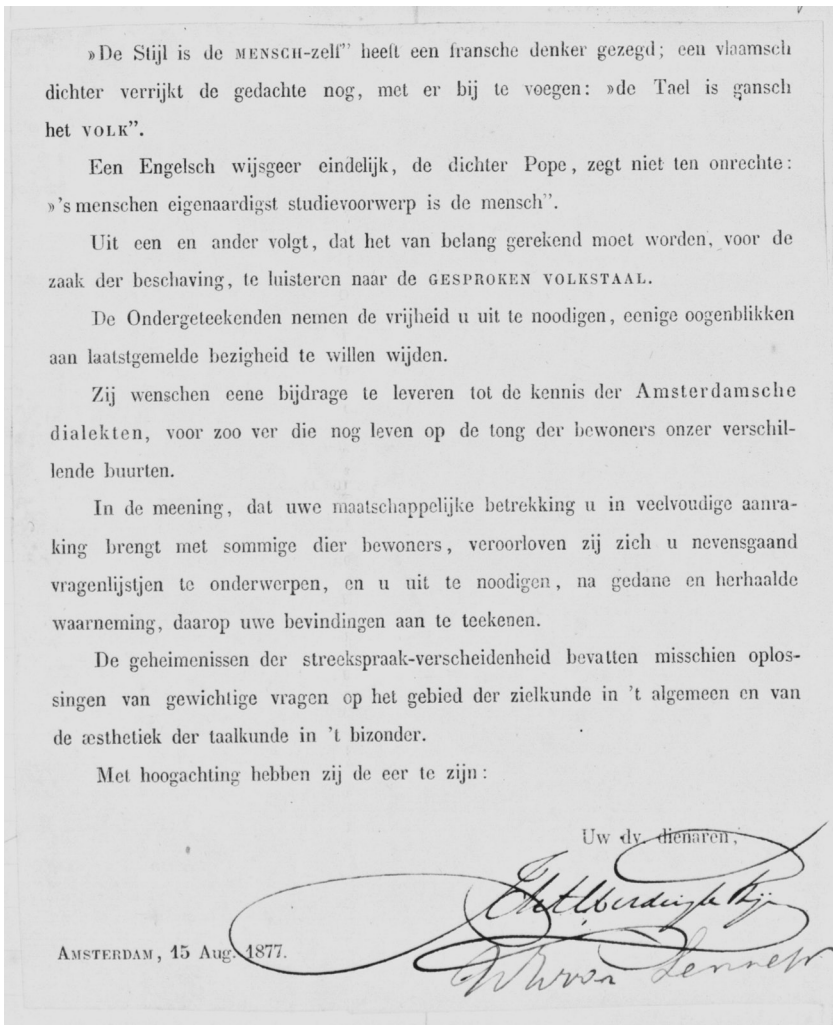
Legenda van Illustratie 2:

1. Kattenburgs
2. Rapenburgs
3. Jonker-en Ridderstraat [ten oosten van de Gelderse kade]
4. Jodenhoeks
5. Nieuwmarkts
6. Zeedijks
7. Bierkaais [ten zuiden van de Oude Kerk]
8. Komkommerbuurts [omgeving van het Weesperplein]
9. Noorsebossies [rond de Vijzelgracht]
10. Leidsebuurts
11. Jordaans
12. Fransepads [afgebroken, nu deel van de Jordaan]
13. Haarlemmerdijks
14. Nieuwendijks
15. Kalverstraats
16. Gebed-zonder-ends [tussen Rokin en Oudezijds Voorburgwal]
17. Botermarkts [tegenwoordig het Rembrandtplein]
18. Duvelshoeks [tussen Reguliersbree- en Reguliersdwarsstraat]

3. Probleemstelling

Winkler en Ter Gouw noemen dus in 1874 negentien Amsterdamse wijkgebonden dialecten, waarvan één, het Vismarkts, al in de zeventiende eeuw

was verdwenen, en sommige andere ‘in verval’ waren, ‘ofschoon [...] bij lange na niet verdwenen’ (aldus Winkler 1874: 86, geciteerd in §1). Het bestaan van wijkgebonden dialecten blijkt echter niet te worden bevestigd door onafhankelijk contemporair onderzoek. In 1877 hielden namelijk schrijver-uitgever J.A. Alberdingk Thijm en W.W. van Lennep (familie van de bekende schrijver Jacob van Lennep) een enquête onder Amsterdammers naar ‘de gesproken volkstaal’, met de in onze ogen verrassende doelen om op grond

Illustratie 3 Aanbiedingsbrief van 15 augustus 1877 door J.A. Alberdingk Thijm en W.W. van Lennep van hun enquête naar het Amsterdams

daarvan 'gewichtige vragen op het gebied der zielkunde in 't algemeen en van de aesthetiek der taalkunde in 't bijzonder' op te lossen, aldus de aanbiedingsbrief, die aanwezig is in het Katholiek Documentatie Centrum (KDC); zie Illustratie 3.² Zij hiielden de enquête door 'aan een aantal voor die taak geschikt geoordeelde personen een circulaire' uit te reiken 'houdende vragen aangaande het Amsterdamsch' (Alberdingk Thijm en Van Lennep 1885: 121). Helaas weten we niet aan welke en aan hoeveel personen deze circulaire ter hand werd gesteld.

Als aanvulling publiceerde Alberdingk Thijm op 17 september 1877 in het *Algemeen Handelsblad* een toelichting, waarin hij erop wees dat ze niet alleen op zoek waren naar 'het zogenaamde *plat Amsterdamsch*', maar ook naar 'de kromspraak der aanzienlijken'. En hij vervolgt (zie Illustratie 4):³

Wij willen gaarne vernemen, wat men heeft opgemerkt binnen alle van andere onderscheiden kringen, al worden zij ook niet door buurtgrenzen bepaald. Niet onwaardig b.v. zou het zijn na te gaan, hoe groot de invloed wel geweest is, dien het verkeer in en met den Haag op de spraak onzer voornamere medeburgers en burgeressen gehad heeft; of er onderscheid aan te teekenen valt tusschen de taal die op de Vischmarkt en op de Groenmarkt wordt gesproken; of zelfs niet de gezindheden in het godsdienstige zich door het gebruik, niet slechts van sommige woorden, maar ook door den vorm der klanken en den toon van het gesprek onderscheiden. (Alberdingk Thijm 1877)

Op Delpher blijkt dat een aantal kranten de oproep om informatie over Amsterdamse dialecten overnam. Zo schreef de *Tilburgsche Courant* van 8-9-1877: 'De heeren J. A. Alberdingk Thijm en W. van Lennep, te Amsterdam, hebben dezer dagen belangstellende bevoegde personen uitgenodigd, in de verschillende buurten der hoofdstad gegevens te verzamelen voor de kennis van de Amsterdamsche dialecten.'

In 1885 publiceerden Alberdingk Thijm en Van Lennep hun bevindingen in *Onze Volkstaal*. Zij vermelden niet hoeveel reacties ze hebben ontvangen, en voor zover wij hebben kunnen nagaan zijn de oorspronkelijke antwoorden verloren gegaan.⁴ In hun artikel geven ze eerst een overzicht van de gestelde vragen: twintig vragen betreffen de uitspraak van klinkers, vier die van medeklinkers, en vier vragen gaan over 'Eigenaardige uitdrukkingen'. Vervolgens vermelden zij de uitkomsten. Ik volsta hier met enkele korte voorbeelden, die gekozen zijn omdat de verschijnselen in het vervolg van dit artikel nog ter sprake komen:

Illustratie 4 Ingezonden stuk van J.A. Alberdingk Thijm in het Algemeen Handelsblad van 17 september 1877

- 'De Amsterdamsche straatjongen spreekt van zijn *baos* en *vaoder*. Men hoort echter in dezelfde buurt de *a* verschillend uitspreken.' (1885: 125)
- '*Zweert* en *rechtveerdig* hoort men nog soms van oude menschen en van vrome moeders, vooral in deftige kringen.' (1885: 126)
- 'Allen zijn het hierin eens, dat de Amsterdammers deze klanken [ij en ei] niet onderscheiden, maar dat men voor beide verschillende, wel vierderlei klanken hoort. Vooral in de laagste standen worden *ij* en *ei* als een wanklank uitgesproken: voor *wijs* bijv. iets als *wèès*, voor *meid*:

mèèt, kijken: kèèke, reiken: rèèke; dus de klank waarmee de ei begint lang aangehouden.' (1885: 127)

- 'De *ij* wordt volgens sommigen zuiver als *ei* uitgesproken, doch de meesten hoorden er een klank in, die zweemde naar *aai* of zelfs naar *aa*, vooral in 't woordje *vijf*, dat *vaaif* of *vaaf* klinkt. Voor *tijd* hoorde men nagenoeg *taet*, of het Fransche *tête*.' (1885: 130)
- 'De *o* zweemt bij de lagere volksklassen naar *ou*, of *au*, vandaar: koop wat *bowter* (of *bouter*).' (1885: 129)
- 'Algemeen heeft er verwarring plaats in de uitspraak der sisklanken: *zuiker*, suiker; *zent*, cent; *sand*, zand; *so*, zoo; *swaan*, zwaan; *Suidersee*, Zuiderzee.' (1885: 134)

Over de *a* merken ze op dat deze voor een medeklinker 'kort wordt afgebeten', en ze illustreren dat met het prachtige rijmpje (1885: 125):

De heere *vann* de *statt*
 Die hebbe altyd *watt*,
 Ze hebbe uitgefonde
 Belasting op de honde

De informatie is heel interessant, maar vooral opmerkelijk is wat er ontbreekt, namelijk een koppeling van de verschillende taalverschijnselen aan buurten of wijken. Terwijl dat wel degelijk een doel van de enquête was, zo blijkt uit de hierboven gegeven citaten, waarin telkens sprake is van Amsterdamse buurten en waarin de Vischmarkt en Groenmarkt expliciet worden genoemd. Alberdingk Thijm en Van Lennep geven geen toelichting, maar impliciet valt uit hun tekst op te maken dat het hun niet is gelukt de verschillende taalverschijnselen in 1877 te koppelen aan buurten (en evenmin aan godsdienst, waartoe de katholieke Alberdingk Thijm had opgeroepen; zie verder Dibbets 1972). Uit de bovengenoemde voorbeelden, waarin sprake is van Amsterdamse straatjongens, oude mensen, vrome moeders, deftige kringen en lagere volksklassen, blijkt dat ze niet zozeer verschillen tussen wijken vonden als wel tussen sociale groepen of generaties. Over dergelijke verschillen reppen Winkler en Ter Gouw in 1874 niet.

Slechts een enkele keer leggen Alberdingk Thijm en Van Lennep een relatie met een wijk, zij het in vage bewoordingen ('vooral', 'meest') en slechts met drie wijken, namelijk Kattenburg, de Jordaan en de Jodenhoek:

- de uitspraak *ao* in *kaos* e.d. komt 'vooral in 't oostelijk deel der stad, Kattenburg enz.' voor (1885: 125)

- ‘in de Jodenhoek hoort men meest *hy broch* en *hy doch*’ (1885: 126)
- *ik daan het niet* ‘ik deed het niet’ en *van iefie tot afie* ‘van a tot z’ zijn ‘Jordaansch’, terwijl men de tweeklank *ië* in *ziël*, *misschiën* ‘het meest bij bewoners van den Jordaan’ hoort (1885: 128, 135)

Ook maken ze een enkele maal een opmerking over taalgebruik door joden, zonder dat te lokaliseren in een bepaalde wijk:

- ‘De weglating [van -t] heeft echter veelvuldig plaats bij de joden, en bij hen, die te midden van een joodsche bevolking wonen; zij zeggen vrij algemeen: *ik doch*, *ik zoch*, *gedoch*, *gezoch* en ook *gezich*.’ (1885: 131)
- “‘Ik heb dat gekocht gehad’ waarmee dan bedoeld wordt, dat de koop later weer vernietigd is; ‘Ik heb dat verloren gehad’ = verloren en teruggevonden. ‘Ik heb dat gebroken gehad’, wil zeggen dat het breken een geruimen tijd geleden is. Onder de Joodsche bevolking komen deze vormen inzonderheid voor.’ (1885: 133)
- ‘Onder de Joodsche bevolking hoort men nog: *ik bent hier*, ik ben hier; *ik doet het*, ik doe het; *ik gaat er heen*, ik ga er heen; *ik ziet het niet*, ik zie het niet; *het hoeft niet noodig*, het hoeft niet; *snoge*, synagoge; *broin*, bruin; *soiker*, suiker; *de soldaten eksekseke*, de soldaten exerceeren; *de kind*, het kind; *de boek*, het boek.’ (1885: 135)

Drie jaar na de publicatie van Winkler – een publicatie die Alberdingk Thijm en Van Lennep ongetwijfeld hebben gekend, al noemen ze haar niet – wordt er kennelijk geen ondersteuning gevonden voor het bestaan van achttien of negentien verschillende Amsterdamse dialecten.

Hoe zit het nu, bestonden er in de tweede helft van de negentiende eeuw wijkgebonden dialecten, zoals Winkler en Ter Gouw beweerden, en hoeveel waren dat er? Of bestonden er alleen of vooral sociale verschillen die niet aan wijken waren gebonden, zoals Alberdingk Thijm en Van Lennep vonden? Deze vraag wil ik in het vervolg van dit artikel onderzoeken. Daarvoor probeer ik de talige situatie van Amsterdam in de negentiende eeuw op basis van de overgeleverde bronnen zo precies mogelijk te reconstrueren. Eerdere onderzoekers, zoals Daan (o.a. 1948, 1954, 1958) en Commandeur (1988-1989), hebben al beschrijvingen gegeven van oudere Amsterdamse taalverschijnselen. Nieuw aan het onderhavige onderzoek is de poging die taalverschijnselen op basis van contemporaine bronnen uitputtend in kaart te brengen en zoveel mogelijk systematisch te koppelen aan wijken.

4. Methode

Voor dit artikel is eerst via bibliografieën zoveel mogelijk primaire literatuur verzameld: historische bronnen over het Amsterdamse dialect die zijn gedateerd tot ongeveer halverwege de twintigste eeuw. In totaal heb ik 57 relevante bronnen gevonden. Het gaat om bronnen met opmerkingen over klankverschijnselen of woordvormingen, en om lijsten van typisch Amsterdamse woorden. De meeste bronnen dateren uit de negentiende eeuw of de eerste helft van de twintigste eeuw: die bronnen geven nog het taalgebruik uit de negentiende eeuw weer, omdat ze afkomstig zijn van mensen die in de negentiende eeuw zijn geboren en in die periode het Amsterdams hebben geleerd of gehoord. Slechts vijf bronnen dateren van vóór de negentiende eeuw. Twaalf bronnen bevatten Bargoense woorden afkomstig uit *De geheimtalen* van J.G.M. Moormann (2002). Voor een overzicht van alle bronnen zie de primaire literatuur onder aan dit artikel.

De bronnen bestonden per definitie uit gedrukte werken; slechts zelden bestond hiervan een digitale versie. Alle taalverschijnselen die in de 57 bronnen zijn genoemd, zijn daarom overgetikt in een database.⁵ Die database bevat de volgende velden:

- ID: een uniek identificatienummer
- Amsterdams: het in de bron genoemde Amsterdamse taalverschijnsel, bijvoorbeeld *aageste*
- Nederlands: de vernederlandste spelling van het Amsterdamse taalverschijnsel, bijvoorbeeld *eigenste*
- betekenis: de betekenisomschrijving of toelichting uit de oorspronkelijke bron van het Amsterdamse taalverschijnsel
- jaartal: het jaartal waarin het Amsterdamse taalverschijnsel volgens de bron is aangetroffen (vaak is dit het jaartal van de bron, maar dat hoeft niet)
- herkomst: de brontaal van een Amsterdams woord dat is ontleend aan een andere taal; dit gegeven is soms gebaseerd op informatie uit de oorspronkelijke bron, maar meestal toegevoegd op basis van de Etymologiebank (Van der Sijs 2010). Als brontalen komen voor Arabisch, Duits, Engels, Frans, Italiaans, Jiddisch, Latijn, Maleis, Rotwelsch, Russisch, Spaans, Vlaams, Zigeunertaal (Romani)
- taaldomein: alle taalverschijnselen zijn onderverdeeld in naam, uitspraak, woordenschat, woordvorming, zinsbouw
- wijk: op basis van de oorspronkelijke bron is waar mogelijk ingevuld in welke wijk of wijken het taalverschijnsel voorkomt (zie verder §5.1)

- straat of pand: dit is voornamelijk ingevuld bij Bargoense woorden met: politiebureaus en gevangenissen (zie verder §5.2)
- sociolect: op basis van de oorspronkelijke bron is hier een sociolect ingevuld (zie verder §5.2)
- bibliografische gegevens: de titels van de 57 bronnen waaruit de taalverschijnselen zijn geëxcerpeerd

De inhoud van het veld Amsterdams en meestal ook dat van het veld betekenis zijn letterlijk overgenomen uit de bronnen, maar de andere velden zijn inhoudelijke toevoegingen en verrijkingen, die het mogelijk maken de uit de 57 bronnen geaggregeerde taalverschijnselen op allerlei manieren te sorteren, filteren en tellen. Zo kunnen via de vernederlandste spelling (bijvoorbeeld *gabber*) alle spellingsvarianten van een Amsterdams woord (*gabbe, gabber, gabbir, gavver, gawwer*) in één zoekopdracht bij elkaar worden gevonden.

De database bevat (januari 2021) 9000 taalverschijnselen. Diverse taalverschijnselen worden in twee of meer bronnen vermeld. Die taalverschijnselen zijn dan meerdere malen opgenomen in de database, want ieder verschijnsel geldt als een apart datapunt. Bij elkaar opgeteld vormen de dubbele entries 3200 datapunten. De reden dat ieder taalverschijnsel als apart datapunt wordt geteld, is dat de metadata voor ieder taalverschijnsel uniek zijn: de bronnen dateren immers uit verschillende jaartallen en geven uiteenlopende informatie over spelling, uitspraak en betekenis van het Amsterdamse woord, en over de wijk of het sociolect waarbinnen het werd gebruikt.

Door ieder verschijnsel als apart datapunt te behandelen, kan inzichtelijk worden gemaakt in hoeverre een verschijnsel in de loop van de tijd verdwijnt, dan wel zich over meerdere wijken uitbreidt, en in hoeverre de betekenis of de vorm van een verschijnsel in de loop van de tijd verandert. Zo wordt het Jiddische *kalle* 'bruid' genoemd in vijf bronnen: in 1844 met de betekenis 'vrouw, publieke vrouw', in 1906 als 'bruid, publieke vrouw', in 1922 als 'prostitutee', in 1940 als 'bruid' en in 1950 als 'bruid, hoer'. In sommige kringen, die waarschijnlijk nauwe contacten onderhielden met de Joodse bevolking, wordt dus de oorspronkelijke Jiddische betekenis 'bruid' gehandhaafd, terwijl het woord in andere kringen de nieuwe betekenis 'prostitutee' kreeg. Het woord geldt in alle bronnen als Bargoens, met uitzondering van de bron uit 1922 (Querido), die het als een Jordaans woord beschrijft.

Uit de taaldomeinen blijkt dat de meeste informatie uit de bronnen de woordenschat betreft. Dat hoeft niet te verbazen: specifieke woorden vallen

immers het meest op en hebben ook verklaring nodig voor buitenstaanders. Hoewel er dus een overvloed is aan lexicale informatie, is het toch niet mogelijk om systematisch lexicale verschillen tussen de Amsterdamse wijken te reconstrueren. De bronnen zijn namelijk niet het resultaat van systematisch opgezet onomasiologisch onderzoek: ze richten zich ófwel op een beschrijving van de Amsterdamse woordenschat als geheel en maken dan geen onderscheid tussen de wijken, óf ze beschrijven de woordenschat van een specifieke wijk, die dan niet wordt gecontrasteerd met die van andere wijken. In de geaggregeerde gegevens van de database zijn wel synoniemen voor bepaald begrippen te vinden die gekoppeld zijn aan specifieke wijken, maar die synoniemen beperken zich tot het Jordaans en Jodenhoeks – over andere wijken ontbreekt informatie. Zo worden er voor het Jordaans en/of Jodenhoeks opmerkelijk veel synoniemen genoemd voor ‘geld’ (*flep, hande-olie, lood, mans, mesomme, molm, moos, oortjes, poen, schrabbers, sjees, slappe was, splint*) en ‘dronken’ (*afgeknoedeld, afgelaje, kachel, kanon, melaaijer, sikker, teut, zeep*). Veel hiervan gaan terug op het Jiddisch: *mesomme, molm, moos, poen* en *melaaijer, sikker*. De woorden werden waarschijnlijk gebruikt als geheimtaal tussen (louche) handelaren, bedelaars of dieven. Hoe elders over ‘geld’ of ‘dronken’ werd gesproken, kan uit de gegevens niet worden opgemaakt.

Observaties over woordvorming en zinsbouw worden in de bronnen vrijwel niet gegeven; de informatie beperkt zich tot losse opmerkingen, bijvoorbeeld dat in het Jordaans hulpwerkwoorden vaak een eigen verbuiging kregen (zoals *ik bin, jij bin, hij is, wij binnen, jullie binnen, hunnie/hullie/zullie binnen* en *ik hep, jij hep, hij heit/het, wij heien, jullie heien, hunnie/hullie/zullie hebben*), of dat in het Jodenhoeks regelmatig andere voorzetsels werden gebruikt dan in de standaardtaal, bijvoorbeeld *aan* voor ‘in’: *moeder doet zout aan het eten*.

Op basis van de verschillende bronnen blijkt het echter wél mogelijk om enkele systematische klankverschillen tussen verschillende wijken te reconstrueren, zie § 5.1. Niet alle bronnen zijn daarbij geschikt voor onderzoek naar de uitspraak. Sommige bronnen proberen min of meer nauwgezet de uitspraak weer te geven, al is een bemoeilijkende factor dat ze geen fonetisch schrift gebruiken. Uit spellingen als *fièduct* ‘viaduct’, *flussies* ‘vlotjes’, *sakken* ‘zakken’ en *soentje* ‘zoentje’ kan echter gemakkelijk worden opgemaakt dat de stemhebbende medeklinkers *v* en *z* aan het begin van een woord stemloos werden uitgesproken. Andere bronnen spellen daarentegen de Amsterdamse woorden volgens de regels van het Standaardnederlands, met voorbijgaan aan uitspraakverschillen, zoals in de negentiende eeuw gebruikelijk was. Zo vinden we

in verschillende bronnen zowel *vonk* als *fonk* en *fonkaart* ‘vonkerd, kachel’.⁶ Daar waar een bron de Standaardnederlandse spelling heeft gevolgd, kunnen we niet uitmaken of die spelling de toenmalige uitspraak weergaf of dat de auteur het uitspraakverschil te onbelangrijk vond om te noteren. In de bevindingen in §5.1 heb ik dan ook alleen gekeken naar bronnen en woorden waarin gepoogd is de toenmalige uitspraak weer te geven.

5. Bevindingen

Door de geaggregeerde gegevens in de database, met de inhoud van alle beschikbare bronnen over het Amsterdams, te filteren krijgen we inzicht in de verdeling van de taalverschijnselen over wijken en sociolecten. Zo kunnen we onder andere bezien welke taalverschijnselen als kenmerkend golden voor een of meerdere wijken en hoe dat in de loop van de tijd veranderde. Op die manier kunnen we achterhalen of de indeling in negentien wijkgebonden dialecten door de taalverschijnselen wordt bevestigd. Hieronder geef ik een overzicht van de bevindingen: in §5.1 komen wijkgebonden verschillen ter sprake en in §5.2 sociale verschillen.

5.1 Wijkgebonden verschillen binnen Amsterdam

Op basis van de inhoud van de verschillende bronnen zijn zoveel mogelijk taalverschijnselen uit de database gekoppeld aan een of meer wijken. Soms wordt in de bron expliciet gezegd dat een bepaald taalverschijnsel kenmerkend is voor een bepaalde wijk, en soms vormt de bron een beschrijving van een bepaalde wijk; dan zijn alle taalverschijnselen uit die bron automatisch aan die wijk gekoppeld. Zo gelden alle woorden uit Querido als Jordaans. Ook de herkomst van een taalverschijnsel is gebruikt als indicatie voor de koppeling van een verschijnsel aan een wijk: alle woorden die uit het Jiddisch zijn geleend, in totaal 1969, zijn automatisch in de Jodenhoek geplaatst: daar woonden joden bij elkaar en ontstond het Jiddisch-Nederlands: een variëteit van het Nederlands die in uitspraak, woordenschat en grammatica door het Jiddisch was beïnvloed (Van de Kamp 2005).

In totaal konden 3244 taalverschijnselen worden gekoppeld aan een van de negentien wijken die worden genoemd door Winkler. Tabel 1 toont de verdeling van de taalverschijnselen over de wijken. 579 taalverschijnselen werden volgens de bronnen zowel in de Jordaan als de Jodenhoek gebruikt, waardoor de verschijnselen in de tabel optellen tot 3823.

Tabel 1 *Het aantal aangetroffen taalverschijnselen voor de negentien wijken van Winkler*

Jordaans: 2689	Duvelshoeks: 0
Jodenhoeks: 819	Fransepads: 0
Kalverstraats: 157	Gebed-zonder-ends: 0
Kattenburgs: 74	Jonker-en Ridderstraats: 0
Haarlemmerdijks: 62	Komkommerbuurts: 0
Nieuwendijks: 8	Rapenburgs: 0
Nieuwmarkts: 6	Vismarkts: 0
Bierkaais: 4	Zeedijks: 0
Botermarkts: 2	
Noorsebossies: 1	
Leidsebuurts: 1	

Uit Tabel 1 blijkt dat verreweg de meeste taalverschijnselen gelokaliseerd zijn in de Jordaan en de Jodenhoek. Maar misschien nog opvallender is dat er van acht wijken in de bronnen helemaal geen taalverschijnselen worden genoemd, van drie wijken slechts één of twee verschijnselen, en van drie wijken acht of minder. Hoe kan dat worden verklaard? Om die vraag te beantwoorden kijken we eerst naar wat Winkler meldt over deze wijken en het daar gebezigde taalgebruik. Om te beginnen zoomen we in op de wijken waarvan geen concrete taalverschijnselen worden genoemd. Wat zegt Winkler in 1874 precies over de tongvallen van deze wijken?

- **Duvelshoeks:** ‘doormengd met tal van woorden uit de dieve- en bedelaarstaal, uit het mofsch en koeterwaalsch der kermisgasten’.
- **Fransepads:** ‘kenmerkte zich door een rijkdom van woorden en uitdrukkingen uit de dieve- en bedelaarstaal. Maar thans is ’t Fransche pad weg’.
- **Gebed-zonder-ends:** heeft ‘een bierkaaischen tint’.
- **Jonker-en Ridderstraats:** ‘Sedert den franschen tijd tot een smerige en vervallene achterbuurt geworden’; leek op ’t Kattenburgs.
- **Komkommerbuurts:** ‘is verwant, maar toch nog goed te onderscheiden van ’t zoogenoemde Noorsebossies’.
- **Rapenburgs:** ‘niet meer van het kattenburgsch te onderscheiden’.
- **Vismarkts** (niet op Illustratie 1 en 2; tussen Kalverstraat en Nieuwendijk): ‘Van dien amsterdamschen vischwijvetongval geeft Bredero een proefje in zijn Moortje’; is inmiddels verdwenen.
- **Zeedijks:** ‘is nieuwmarktsch met veel zeemanstaal doormengd’.

Het zijn allemaal vage omschrijvingen. In geen enkele andere bron, voor of na Winkler, is informatie te vinden over het taalgebruik van deze acht tongvallen of wijken. Weliswaar zegt Winkler van sommige tongvallen, zoals het Fransepads en het Vismarkts, dat ze inmiddels verdwenen zijn, maar je zou

dan toch informatie over deze tongvallen verwachten te vinden in oudere bronnen; dat is echter niet het geval.

Iets meer informatie geeft Winkler over de volgende vijf wijken:

- **Botermarks:** ‘Deze tongval is ’t naast aan het kalverstraatsch verwant, maar hij is platter. Zoo zeggen de Kalverstraters *boter* en *schotel*, maar de Botermarkters *botter* en *schottel*. Daarom als iemand zich eens wat plat uitdrukte, dan zeiden de oude Kalverstraters: *hè, da' s nou recht op z'n Bottermarks!*’
- **Noorsebossies:** ‘Een Noordschebosscher zeit: *nau-w-ik weit wel dat vaaf m'l vaafvaventwentig is*; nu ik weet wel dat vijf maal vijf vijfentwintig is.’
- **Leidsebuurts:** ‘De kinderen zingen er b.v. als zij schommelen: *Schoppe, schoppe maaie, de brouit-ti kompt fan Laaie! Fan Laaie kompt 'e brouit.*’
- **Nieuwmarkts:** ‘Het fatsoenlijke nieuwmarktsch werd gesproken in de winkels, vooral in de talrijke linnen-, mutse-, sajete- en breikatoenwinkels op de Nieuwmarkt en bij de bewoners van de aangeduide grachten en straten. Voor vijftig jaren kon men dezen tongval nog in al zijn oorspronkelijkheid hooren. Zoo [riep] de nieuwmarktsche winkelierster: *jung's, jung's! kom 's gau-w-en raik me de schaar!*’
- **Nieuwendijks:** ‘houdt veel van een uithaal en om de korte klinkers te rekken. Men spreekt er [...] van *Kaaleferstraat* voor Kalverstraat, van *Haarelemmerdei-ik* voor Haarlemmerdijk, enz.’ En men zei: *elleck, sellef, heerelijck.*

Over het **Bierkaais** tot slot meldt Winkler slechts: ‘Het is een ruw volkje en vechtersbazen zijn er in menigte. Hun tongval is zeer klankrijk, maar ik zie geen kans hem met letters af te beelden; men moet hem uit den mond der Bierkaaiers hooren.’ Die vechtersmentaliteit heeft in de eerste helft van de negentiende eeuw geleid tot de uitdrukking *dat is vechten tegen de bierkaai*, maar over hun dialect zegt Winkler verder dus niets. Daarover presenteert Alberdingk Thijm in 1874 echter wel informatie; hij geeft namelijk een vertaling van de Gelijkenis van de verloren zoon in de tongval van de ‘Wesepere Biercay’ zoals hij die had gehoord in zijn jeugd omstreeks 1825 – althans zoals hij zich meende te herinneren. Als bijzonderheden noemt hij dat *ui* in het Bierkaais klinkt als *oi* (*boiten*); dat *ik ben* klinkt als *ig bin*; dat de lange *aa* klinkt als *ao*; en dat de lange *oo* klinkt tussen *zoöns* en *zeuns*.

De informatie van Winkler over het Botermarks, Noorsebossies, Leidsebuurts, Nieuwmarkts en Nieuwendijks en die van Alberdingk Thijm over het Bierkaais wordt door geen enkele andere bron bevestigd, en enkele taalverschijnselen die als typisch voor deze wijken worden genoemd, zoals *aa* voor *ei* voor het Noorsebossies, en het stemloos uitspreken van *v*

voor het Leidsebuurts, blijken in deze periode algemener voor te komen en zijn dus niet typerend voor de genoemde wijken. Zo merken Alberdingk Thijm en Van Lennep (1885: 131 op): 'De *v* wordt volgens sommigen zacht, volgens de meesten echter als *f* uitgesproken'. Dat wordt bevestigd door andere bronnen: Ter Gouw (1874) vermeldt *foor* 'voor' voor het Kalverstraats, en in 1897 wordt *frotter* 'verrotte' in de Jodenhoek genoteerd. In 1825 wordt *verbraayen* 'verbreien' opgetekend voor de Keizers- en Herengracht; voor de uitspraak van *ei* zie verder Tabel 2.

Wat blijft er nu over van de negentien verschillende 'tongvallen' van Winkler? Van acht ervan worden in geen enkele bron concrete voorbeelden gegeven, terwijl van zes weliswaar een enkel taalverschijnsel wordt genoemd, maar telkens in slechts één bron, terwijl die taalverschijnselen ook voor blijken te komen in andere Amsterdamse wijken. De informatie over deze zes wijken is dus niet te controleren, en het bestaan van een eigen 'tongval' is voor deze zes wijken vooralsnog onbewezen.

Op deze manier vallen veertien van de negentien dialecten van Winkler af. Een overeenkomst tussen die veertien dialecten is dat ze telkens op een heel klein gebiedje gesproken worden: vaak slechts in één straat of rond één plein. Die zeer beperkte regionale verspreiding is een extra reden om aan het bestaan van een aparte variëteit te twijfelen: weliswaar waren de contacten *tussen* de Amsterdamse wijken in het verleden zeer beperkt (Berns 1993: 23), maar mensen hadden natuurlijk wel contact *binnen* hun eigen wijk met mensen en winkeliers in de directe omgeving. Daarom lijkt het onwaarschijnlijk dat een enkele straat binnen een grotere wijk een helemaal afwijkende 'tongval' had. Impliciet blijkt dat ook uit de opmerkingen van Winkler, die er bijvoorbeeld op wijst dat het Rapenburgs op dat moment niet was te onderscheiden van het (over een groter gebied gesproken) Kattenburgs, en dat het Fransepads opging in het Jordaans.

Van de negentien door Winkler genoemde dialecten blijven er slechts vijf over waarvoor een substantieel aantal taalverschijnselen worden vermeld die bovendien door meerdere bronnen worden gestaafd, namelijk het Jordaans, Jodenhoekse, Kalverstraats, Kattenburgs en Haarlemmerdijks. Dankzij de veelheid aan bronnen lukt het om enkele systematische klankverschillen tussen de wijken aan te wijzen, iets waarin Alberdingk Thijm en Van Lennep in 1885 niet waren geslaagd. Het blijft natuurlijk wel enigszins tentatief door de complicerende factor dat de klanken in de bronnen zijn weergegeven in de spelling van het Standaardnederlands en niet met behulp van fonetische tekens, waardoor niet altijd met zekerheid is uit te maken welke klank met welke letter is bedoeld. Tabel 2 laat de verschillen in de uitspraak van klinkers en tweeklanken in de vijf wijken zien (in de

bijgevoegde voetnoten is telkens aangegeven op welke bron(nen) de geografische informatie is gebaseerd).

Tabel 2 *Verschillen in de uitspraak van klinkers en tweeklanken tussen vijf wijken in de negentiende eeuw*

ABN	Kalverstraats	Haarlemmerdijks	Kattenburgs	Jordaans	Jodenhoeks
<i>ui</i>	<i>ui</i> <i>suikelaat</i> 'chocolade'	<i>oi</i> <i>loizig</i>	<i>eui</i> <i>leuizig</i>	<i>eu</i> <i>leuzig</i>	<i>oi</i> <i>broin, soiker</i> ⁷
<i>ei</i>	<i>ei</i> <i>eind, pleyte</i>	<i>ai</i> <i>maiden</i> 'meiden'	<i>ij</i> <i>trijn, rijs</i>	<i>aa</i> <i>maad</i> 'meid'	<i>ei</i> <i>heitje</i> ⁸
<i>ij</i>	<i>ij</i> <i>bij</i>	<i>ei</i> <i>meiden</i> 'mijden'	<i>ij</i> <i>bij, hij</i>	<i>aa</i> <i>daak</i> 'dijk'	<i>ij</i> <i>getijsem</i> ⁹
<i>aa</i>	<i>aa</i> <i>mekaar, daar</i>	<i>ee</i> <i>dreed</i>	<i>ao</i> <i>draod</i>	<i>oa</i> <i>oas</i>	<i>aa</i> <i>jajem</i> ¹⁰
<i>ee</i>	<i>eu</i> <i>teuge, veul</i>	<i>eu</i> <i>teuge, veul</i>	<i>ie</i> <i>biest</i> 'beest'	<i>eu</i> <i>teugen, veul</i>	<i>eei</i> <i>teeige, veeil</i> ¹¹
<i>oo</i>	<i>oo</i> <i>fannoode</i> 'van node', <i>foor</i>	<i>o, ou</i> <i>komme, chrou</i> 'groot'	<i>oo</i> <i>skoten</i> 'schoten'	<i>au, ou</i> <i>faugd</i> 'voogd', bouw- men 'bomen'	<i>oo</i> <i>ragmoones</i> ¹²

Sommige klanken komen in meer dan één wijk voor, bijvoorbeeld *oi* voor *ui* (in het Haarlemmerdijks en Jodenhoeks) en *ao/oa* voor *aa* (in het Kattenburgs en Jordaans). Het Kalverstraats blijkt de meeste overeenkomsten te hebben met het Standaardnederlands, en dat klopt met de omschrijvingen van Winkler en Ter Gouw: zij noemden dit dialect als voorbeeld van de taal van de middenklasse, die streefde naar het ontluikende Standaardnederlands (zie §2), terwijl de andere dialecten de volkstaal vertegenwoordigden, de taal van wat Winkler noemde 'de geringe burgers en de arbeiders, het eigenlijke volk uitmakende' (Winkler 1874: 84).

Verder worden in de verschillende bronnen enkele verschijnselen genoemd die kenmerkend zijn voor een bepaalde wijk, zoals:

- **Haarlemmerdijks:** een sterk rochelende *g* als *ch* (*chrou* 'groot') (Winkler 1874; Van Ginneken & Endepols 1931);
- **Kattenburgs:** *sch-* wordt uitgesproken als *sk-* (*skaar* 'schaar', *skoten* 'schoten'; Van Lennep 1845; D.K. 1914; Van Ginneken & Endepols 1931);
- **Kalverstraats:** *kerremis*, *erreg* (Ter Gouw 1874) en *parreg* 'parg' (Canter 1904) met svarabhaktivocaal; het weglaten van *d* of *t* in *ouste* en *niemeer* (Ter Gouw 1874);
- **Jordaans:** de klinkers *a* en *è* worden meer gesloten, minder open uitgesproken: *a* klinkt als *è* (*Jènn, mènn* 'Jan, man') en *è* als *i* (*mìns, cìnt, ik bin*); *i* wordt gerond uitgesproken als *u* (*Wullem, zul(le)ver*) (Van Ginneken &

- Endepols 1931: 146); stemhebbend *v* en *z* worden stemloos uitgesproken (diverse voorbeelden in Querido 1912-1925; Smis 1939; Peters 1949);
- **Jodenhoeke**: de uitspraak van de medeklinkers staat onder invloed van het Jiddisch, vandaar o.a. aspiratie van medeklinkers (*brooth* 'brood', *nhek* 'nek'); stemloze medeklinkers worden stemhebbend (*kibbesoeb* 'kippensoep'); invoegen van *r* ('*n* *grootte schroonheid, schroonzuster*); *r*, ook wel *l*, *n* worden niet of nauwelijks uitgesproken (*godijn* 'gordijn'); en *s* klinkt als *sj*: *sjtaking, pesjt* (Van de Kamp 2005, toegelicht met vele voorbeelden).

Interessant is dat de bronnen nog een extra 'tongval' noemen, die door Ter Gouw en Winkler niet is meegenomen in hun overzicht van negentien tongvallen, namelijk **de taal van de hogere standen**, gelokaliseerd langs de Herengracht en de Keizersgracht, waar de deftige rijkelui woonden. Hun taalvariëteit wordt terloops vermeld door Ter Gouw, die spreekt van "t "zeer fatsoenlijk" Kalverstraatsch van de Heeren- en Keizersgracht", dat 'met sallet- en pomadetaal doorspekt is' (Ter Gouw 1874: 572, zie §1). Voorbeelden van deze taal worden gegeven door Alberdingk Thijm (1874, 1880). Volgens Alberdingk Thijm (1874: 585) bestaat de taal uit een 'mengeling van affektatie en slordigheid', en wordt hij gekenmerkt door een groot aantal Franse leenwoorden, zoals *apropó, dineere, famille, fêteere, gerecommandeert, pantalon*, en *papa* en *mama* in plaats van *vader* en *moeder*. Verder wijst Alberdingk Thijm op enkele uitspraakbijzonderheden zoals *teugen, deur, che-* voor *ge-* (*chedroech, chegaen, cheluk*), en het feit dat de hogere standen *s* en *z* niet met elkaar verwarden.

Concluderend: het bleek mogelijk om op basis van de geaggregeerde gegevens in de database met terugwerkende kracht informatie te vinden over vijf van de negentien door Winkler en Ter Gouw genoemde 'tongvallen', en daarnaast bleek er in de negentiende eeuw een zesde wijkgebonden taalvariëteit te hebben die niet door hen werd genoemd, namelijk die van de hogere stand. De indeling in negentien dialecten was dus, om met Weijnen te spreken, overdreven.

5.2. Sociale verschillen binnen Amsterdam

In §3 bleek dat Alberdingk Thijm en Van Lennep, anders dan Winkler en Ter Gouw, via hun enquête uit 1877 vooral sociale verschillen vonden en geen wijkgebonden verschillen. In hoeverre ondersteunen de geaggregeerde gegevens van de database de bevindingen van Alberdingk Thijm en Van Lennep? Van de 57 bronnen in de database blijken 24 een beschrijving te bevatten van een Amsterdams sociolect. De meeste aandacht gaat uit naar

het Bargoens (alleen al Moormann 2002 bevat daarover twaalf bronnen), en daarnaast vinden we beschrijvingen van het taalgebruik van verschillende beroepsgroepen, dus van vaktalen. Hierover melden Winkler en Ter Gouw niets, misschien omdat ze zich niet bewust waren van het bestaan ervan. Die vaktalen werden gekenmerkt door een eigen woordenschat; over een systematisch afwijkende uitspraak, woordvorming of zinsbouw wordt niet gerept. Ongetwijfeld bestonden er uitspraakverschillen binnen de vaktalen en het Bargoens, afhankelijk van de herkomst en woonplaats van de sprekers, maar daarover wordt in de bronnen geen informatie gegeven.

Tabel 3 geeft een overzicht van de verschillende sociolecten en het totale aantal taalverschijnselen daarvan die in de bronnen worden genoemd:

Tabel 3 Sociolecten en het aantal aangetroffen taalverschijnselen voor ieder sociolect

Bargoens (4024)
veemtaal (376)
diamantslijperstaal (336)
taal van kienspelers (44)
straatmuzikanten (26)

Verreweg het meest is er bekend over het **Bargoens**, de geheimtaal van dieven, zwervers en bedelaars. Diverse Bargoense woorden worden in twee of meer bronnen genoemd; bij elkaar opgeteld gaat het om 1485 gegevens. Voorbeelden van Bargoense woorden zijn *afgebrand* 'blut', *afzetter*, *gefloten* 'gestolen', *prinsemarij* 'politie' en *turftrekken* 'zakkenrollen'. Het Bargoens werd op straat door heel Amsterdam gebruikt als geheimtaal tussen de laagste klassen en bevatte veel Jiddische woorden als *bajes*, *smoezen* 'praten', *mesjogge*, *moser* 'bedrieger', *tinnef*, *tof*. Bargoens kan dus niet gekoppeld worden aan een bepaalde wijk, al ligt het voor de hand dat Bargoense woorden met name gebruikt werden in de arme volkswijken. Bovendien kan het Bargoens worden gekoppeld aan specifieke locaties, namelijk gevangenissen en politiebureaus: een aantal politiecommissarissen heeft Bargoense woorden genoteerd (Köster Henke 1906; Feith, J. (z.j. [1924])).

De **veemtaal** werd gesproken door veemarbeiders, de sjouwers die goederen en balen van de schepen in de Amsterdamse haven naar de pakhuisen brachten (De Jager 1933; Bovenkerk 1938; J.R. 1978; ongeveer 100 woorden worden in meer dan één bron genoemd). De veemtaal werd dus gesproken in de haven langs het IJ en de monding van de Amstel; de arbeiders woonden tot 1900 vooral op de oostelijke en westelijke eilanden en in de Jordaan (Bovenkerk 1938: 351). In de veemtaal speelde tellen een grote rol: een partijtje van 6, 8 of 10 balen werd telkens tegelijk gewogen en dan gemerkt met

een nummer, het zogenaamde *risnummer*; die nummers werden opgeroepen en bijgehouden door de *risjongen*, die belast was met het bijhouden van de *wicht* 'het gewicht' voor de *wichtnota* (Bovenkerk 1938: 343). Men maakte eigen telwoorden, waarschijnlijk aanvankelijk om het saai tellen leuker te maken en misschien ook als geheimtaal. Vaak werd een telwoord gekozen op basis van vormovereenkomst: *stoeltje* voor 4, *bochel* voor 5, *pijpe* of *lepeltje* voor 6. Voor sommige telwoorden werd een Jiddisch woord gebruikt, zoals *bij*s voor 2, *kimmelbas* voor 15, *heit* voor 25 en *meier* voor 100. Van de 376 woorden uit de veemtaal zijn er 254 een telwoord (een deel van de telwoorden wordt in meerdere bronnen genoemd).¹³

Een andere vaktaal waarin het draait om telwoorden was de taal van **kienspelers** (waarvoor we slechts één bron hebben: De Jager 1933). Kienen was een voorloper van bingo of lotto: het werd gespeeld met kienkaarten met getallen erop, en de spelleider trok telkens een getal en riep dat om. In de vaktaal van de kienspelers kregen telwoorden een eigen vorm: *de jonge man* = 1, *zwaantje* = 2, *Kromme Dorus* = 3, enz. Deze speciale telwoorden vormen voor zover bekend de enige bijzonderheid van de taal van kienspelers.

In de diamantindustrie waren vooral joden werkzaam, onder andere doordat er geen gilde bestond voor de diamantslijperij (joden mochten geen lid worden van een gilde). De vaktaal van de **diamantslijpers** (Van Ginneken 1914, deel 2: 293-304) werd dan ook vooral gesproken door de (joodse) diamantslijpers die gevestigd waren rond het Weesperplein, tegen de Jodenhoek aan. De diamantslijperstaal bevatte veel Jiddische leenwoorden, zoals *broochewerk* 'werk waaraan goed verdiend wordt' en *sappelen* 'moeilijk werk verrichten', maar ook leenwoorden uit het Frans (*doublet*, *mélange*) en het Engels (*rubbish*, *lot*, *shipment*), en Vlaamse woorden, door de invloed van (joodse) diamantslijpers in Antwerpen, als *afzoeten* 'polijsten' en *stiel* 'vak'.

Verder vermelden de bronnen nog de vaktaal van **straatmuzikanten**. Die gebruikten een zeer beperkte eigen woordenschat, met bijvoorbeeld woorden als *mansen* 'geld ophalen', *stendelen* 'van café tot café gaan om muziek te maken' en *op lef pieren* 'muziek maken zonder vergunning' (Peters 1949).¹⁴

De gegevens van de vaktalen vormen een aanvulling op zowel de informatie van Winkler en Ter Gouw als op die van Alberdingk Thijm en Van Lennep. Twee vaktalen, die van de veemarbeiders en diamantslijpers, blijken te kunnen worden gekoppeld aan wijken: enerzijds een ruim gebied rond de Amsterdamse haven en anderzijds de omgeving van het Weesperplein. Hiermee komt het aantal wijkgebonden dialecten op acht: de vijf van Winkler en Ter Gouw en drie nieuwe dialecten – van de hogere

standen, de veemarbeiders en de diamantslijpers. Bovendien bewijzen de vaktalen dat de sociale taalverschillen binnen Amsterdam groter waren dan Alberdingk Thijm en Van Lennep hadden beschreven. Zij vermeldden alleen variatie tussen generaties en sociale groepen, maar noemden niet de vijf sociolecten of vaktalen die uit de bronnen naar voren komen. Met de sprekers daarvan zullen zij geen contact hebben gehad.

6. Herkomst van de wijkgebonden taalvariatie

In de vorige paragraaf bleek dat er wijkgebonden en sociale verschillen bestonden binnen het negentiende-eeuwse Amsterdams. De sociale verschillen ontstonden binnen beroepsgroepen als noodzakelijk eigen jargon. Maar waar kwamen de wijkgebonden verschillen vandaan?

Over het algemeen wordt de oorzaak van de taalverschillen tussen de Amsterdamse wijken gezocht in de samenstelling van de bevolking. In de loop van de tijd trokken groepen mensen van buiten naar Amsterdam en mensen met eenzelfde achtergrond gingen vaak bij elkaar wonen. Een duidelijk voorbeeld hiervan zijn de joden in de Jodenhoek. Maar het gold ook voor andere bevolkingsgroepen, zoals Duitsers, Fransen en Scandinaviërs (o.a. Van Dillen & Daan 1954). Tussen de wijken bestond weinig contact; zo merkt Berns (1993: 23) op: 'Kort voor 1850 waren de echte Kattenburgers er nog trots op dat ze nooit aan het *Aer-end* (andere eind, ofwel de Haarlemmerdijk) waren geweest.'

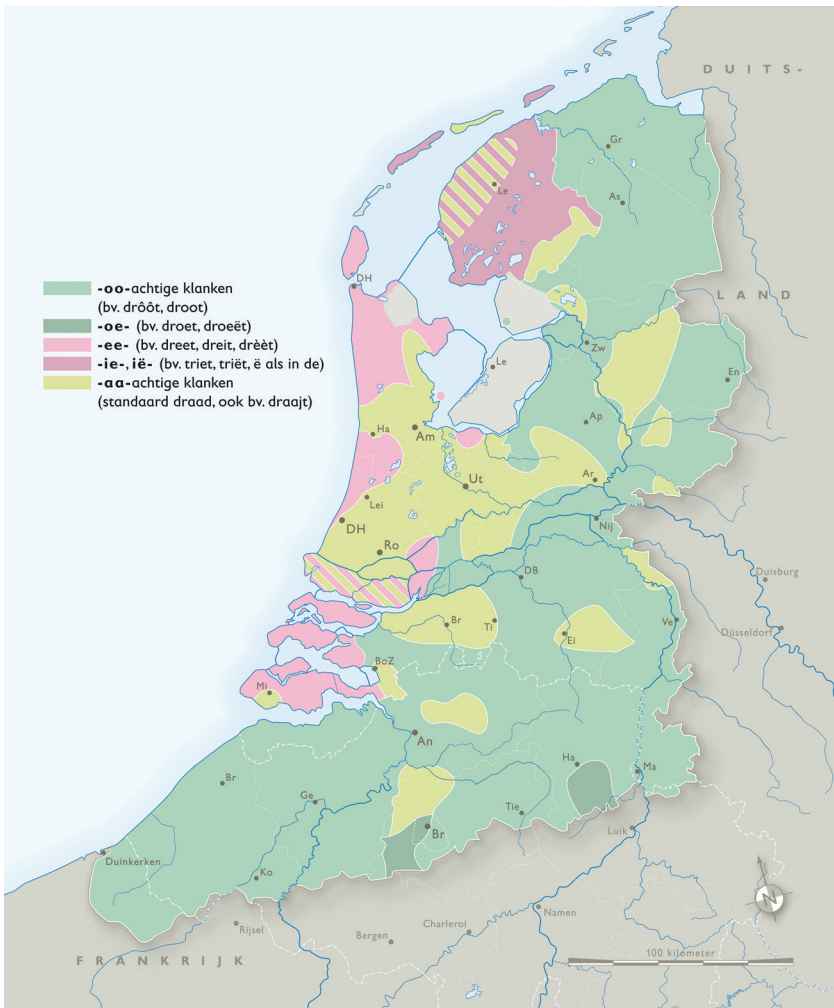
Nu weten we over het algemeen niet precies in welke buurten immigranten zich in verleden eeuwen hebben gevestigd. Een taalkundige analyse van de taalvariatie in de verschillende wijken blijkt daarover echter enige duidelijkheid te kunnen verschaffen. In 2001 hebben de gebroeders Hoppenbrouwers een algoritme ontwikkeld dat automatisch de afstand tussen Nederlandse dialecten en tussen een dialect en het Standaardnederlands berekent, gebaseerd op een vergelijking van de klanken (en indirect soms andere taalkenmerken) van de moderne Nederlandse dialecten. Voor het Amsterdamse dialect hebben ze hun berekeningen gebaseerd op twee variëteiten, het Kattenburgs en het Jordaans, uit de *Dialektatlas van Noord-Holland* van Jo Daan, gepubliceerd in 1969. De opnames zijn gemaakt in 1949,¹⁵ en de informanten – voor het Jordaans muzikant Willem Bruyn ('ome Willem') en voor het Kattenburgs de huishoudsters Elisabeth Broerse-Honing en Anne-Maria Sliphort-Van Vugt – waren geboren tussen 1873 en 1880; van hun ouders leerden deze informanten varianten van het Amsterdams zoals die in het midden van de negentiende eeuw werden

gesproken.¹⁶ De informanten vertaalden 141 woordjes en zinnestjes in hun eigen dialect. Daaruit bleken verschillen tussen de twee buurten; zo zei de informant uit Kattenburg *me frint*, en die uit de Jordaan zei *mai vrient*.¹⁷

Het algoritme van de gebroeders Hoppenbrouwers berekende dat het Kattenburgs uit de *Dialektatlas van Noord-Holland* de meeste overeenkomst had met het Zuid-Hollands. Het Jordaans daarentegen vertoonde duidelijke overeenkomsten met het Antwerps/Brabants (Hoppenbrouwers 2001: 121, 172-174). Deze overeenkomsten moeten teruggaan op de zestiende-eeuwse immigratie, toen vele zuiderlingen zich juist in deze toen net gebouwde buurt vestigden. Men schat dat zestig procent van de Jordanezen in die periode uit het Zuiden afkomstig was (Van Dillen & Daan 1954: 18). Kenmerken uit het taalgebruik van de Jordaanse informant die wijzen op zuidelijke invloed, zijn het incidenteel weglaten van *h* voor een klinker in bijvoorbeeld *ier* 'hier', *ep* 'heb', *ae* 'hij' en *ulle* 'hun, hullie', en de bilabiale uitspraak van de *w*. Ook de combinatie *sk* in plaats van *sch* (*skip*, *beskimmeld*, *skaftaat* 'schafttijd') kan volgens de Hoppenbrouwers wijzen op zuidelijke

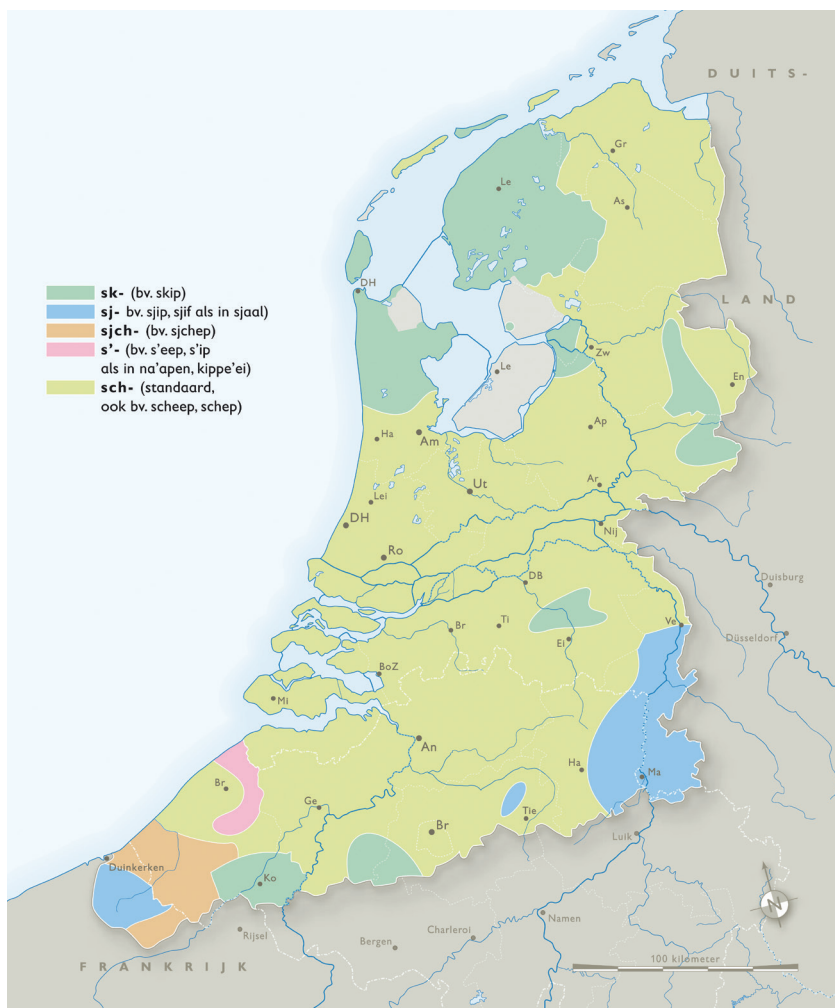
Illustratie 5 Kaart van uit, met oit in het Noord-Hollands, West-Fries en Zaanse (Daan en Franken 1977, deel 2, kaart 12)

Illustratie 6 Kaart van draad, met dreet in Noord-Hollands en West-Fries (Van der Sijs (hoofdred.) 2011: 170)

invloed, maar *sk* is ook typerend voor het West-Fries en Zaanse, dus ook die dialecten kunnen invloed uitgeoefend hebben.

Ook taalatlanten kunnen helpen de herkomst van bepaalde wijkgebonden taalverschijnselen te bepalen. Zo blijken de Haarlemmerdijkse *oi* voor *ui* (*loisig*) en *ee* voor *aa* (*dreet*) typisch voor het Noord-Hollandse, West-Friese en Zaanse plattelandsdialect, zie Illustratie 5 en 6. Dat betekent dat bewoners van het Noord-Hollandse aangrenzende platteland in de loop

Illustratie 7 Kaart van schip, met skip in het West-Fries (Van der Sijs (hoofded. 2011: 154)

van de tijd bij elkaar zijn gaan wonen rond de Haarlemmerdijk, en daarbij hun dialectkenmerken hebben behouden.

Terwijl volgens de Hoppenbrouwers het Kattenburgs vooral overeenkomsten bezat met het Zuid-Hollands, blijken ook het West-Fries of Zaanse invloed te hebben gehad: in het Kattenburgs gebruikte men *sk-* voor *sch-*, wat kenmerkend is voor die twee aan elkaar verwante dialecten, zie illustratie 7, gebaseerd op de gegevens van de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* uit 1998-2005; in de negentiende eeuw lag de grens meer naar het zuiden.

7. Reductie in de variatie in de loop van de negentiende en twintigste eeuw

In §4 bleek dat alle gegevens uit de 57 bronnen als aparte datapunten zijn opgenomen in de database, en dat sommige taalverschijnselen in meerdere bronnen, uit verschillende jaren, voorkomen. Dit maakt het mogelijk om enkele globale taalveranderingen te ontdekken. Zo blijkt dat bepaalde taalverschijnselen zich in de loop van de negentiende en begin twintigste eeuw over meerdere wijken verbreidden. Jiddische woorden, zoals *gajes* 'slecht volk', *gasser* 'varkensvlees' en *rachmones* 'medelijden', kwamen bijvoorbeeld eerst voor in de Jodenhoek (1897: Van Ginneken 1914) en verbreidden zich later naar de Jordaan (Querido 1915).

Ook klankveranderingen breidden zich uit over meerdere wijken. Zo werd volgens Francq van Berkhey in 1775 het Haarlemmerdijks gekenmerkt door de uitspraak *ee* voor *aa*, en hij gaf daarvoor het spotzinnetje *slee de heek in de peel en heel nee je* 'sla de haak in de paal en haal naar je'. Een eeuw later bleek *aa* in het Haarlemmerdijks echter uitgesproken te worden als *ao*: *staol, naom, kaos* (Winkler 1874). Ook zegt Francq van Berkhey dat in het Haarlemmerdijks, anders dan in andere Amsterdamse dialecten, in 1775 een uitspraakverschil bestaat tussen *ei* en *ij*: 'meiden mijden' klinkt er als *maiden meiden*; in 1845 echter zijn volgens Van Lennep *ei* en *ij* in het Haarlemmerdijks samengevallen in *ei* (*bei, trein*), terwijl de Kattenburgers spreken van *bij* en *trijn*. Voor het Jordaans gold iets vergelijkbaars: in 1874 werd daar volgens Winkler *ui* uitgesproken als *oi* (*hois*); in 1914 echter als *eu* (*leuzig*; D.K. 1914). In het Jodenhoekse sprak men aanvankelijk *aa, oo* en *ei* min of meer op z'n Standaardnederlands (zie Tabel 2), maar later veranderde dat in *ao* (*jaojem*, Nono 1930), *au* (*bauter*, Van Ginneken 1914) of *oa* (*joafel*, Nono 1930) en *ai* (*haitje* 'heitje', Nono 1930).

Ook de spreektaal van de hogere standen onderging in de loop van de tijd veranderingen. Volgens Alberdingk Thijm verwarden de hogere standen *s* en *z* rond 1800 nooit met elkaar, dat deed alleen 'het gemeen' (Dibbets 1972: 414). Een eeuw later blijkt dat de spreektaal van de beschaafde standen ondertussen is beïnvloed door wat Van Ginneken & Endepols (1931: 150-151) de 'Amsterdamsche straattaal' noemen; dat blijkt volgens hen onder andere uit een verwarring tussen *f* en *v*, *s* en *z*, *liggen* en *leggen*, en *kunnen* en *kennen*.¹⁸

Hoe komt het dat het taalgebruik binnen de wijken veranderde? De oorzaak is gelegen in het feit dat de bevolking van de wijken in de loop van de negentiende eeuw drastisch veranderde: de industrialisatie zorgde voor veel arbeidsmigratie binnen Amsterdam en voor een trek van buiten

naar Amsterdam. Het gevolg was dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de standenmaatschappij overging in een samenleving die uit klassen is opgebouwd (Commandeur 1988: 159). Bovendien vonden vanaf circa 1870 stadsuitbreidingen plaats. In de oude en nieuwe wijken vestigden zich nieuwelingen die hun eigen dialect meenamen, en dat had invloed op het taalgebruik van de wijken. Het gevolg was bijvoorbeeld dat in heel Amsterdam de uitspraak *ao* voor een lange *a* gebruikelijk werd. Die *ao*-uitspraak werd in de negentiende eeuw al gebruikt in Kattenburg en de Jordaan, maar niet in de andere wijken. Hij was ook gebruikelijk in het oosten van het land, in Utrecht, Drenthe en Groningen, waarvandaan veel arbeidsmigranten naar Amsterdam trokken. De mobiliteit zorgde er nu voor dat de *ao*-uitspraak in de loop van de twintigste eeuw in alle wijken doordrong; tegenwoordig geldt hij als een van de typische kenmerken van het Amsterdamse stadsdialect (o.a. Van Gaalen 1989: 87).

Door de mobiliteit verdwenen de meeste wijkgebonden verschillen: taalvariatie was niet langer geografisch bepaald, maar werd voortaan verbonden aan sociale klassen. Deze verandering was precies aan de gang op het moment dat Winkler, Ter Gouw, Alberdingk Thijm en Van Lennep de Amsterdamse dialecten in kaart probeerden te brengen, en dat bemoeilijkte hun onderzoek. Uiteindelijk ontstond er in de twintigste eeuw een min of meer uniform Amsterdams sociolect van de lagere klasse, dat behalve door de *ao*-uitspraak onder andere wordt gekenmerkt door de verlaagde uitspraak *ai* voor *ei* en *ij*, en de stemloze uitspraak van *v* en *z*.¹⁹ Voorts heeft de Amsterdamse volkstaal veel Jiddische en Bargoense elementen opgenomen. Ook de negentiende-eeuwse sociolecten van de middenklasse en de hogere standen verdwenen in de twintigste eeuw: zij vielen geleidelijk samen met het Standaardnederlands. Tot slot verdwenen de vaktalen door de opkomst van nieuwe beroepen en nieuwe werkomstandigheden.

8. Tot slot

Uit het verzamelde materiaal komt naar voren dat ten tijde van Winkler veel minder dan negentien wijkgebonden dialecten onderscheiden konden worden. Op basis van de geaggregeerde gegevens in de database kunnen we zes wijkgebonden dialecten onderscheiden en vijf sociolecten of vaktalen, waarvan twee kunnen worden gelinkt aan een wijk. De wijkgebonden dialecten waren op het moment dat Winkler zijn boek publiceerde, al aan het veranderen of veranderd. Dit is impliciet ook af te leiden uit de

beschrijvingen van Winkler zelf, met veel verledentijdsvormen. In die zin was Winkler een goede kroniekschrijver van nivelleringsverschijnselen.

Die nivellering, waarvan Winkler de aanzet beschrijft, is in de twintigste eeuw definitief voltooid, zo blijkt uit het proefschrift van Henriëtte Schatz uit 1986. Zij kon geen buurtgebonden taalverschillen meer vinden (Schatz 1987: 54; ook 1986). Het idee van wijkgebonden variatie is echter taai. In de perceptie van sommige Amsterdammers bestaat deze nog steeds: ze beweren dat ze kunnen horen uit welke wijk een andere Amsterdammer afkomstig is. Dat blijkt een mythe. Toen 'Stad' Radio Amsterdam in 1985 bandopnames van zogenaamde buurtdialecten voorlegde aan in Amsterdam geboren en getogen informanten, bleken zij echter niet in staat de opnames tot concrete buurten te herleiden (Berns 1993: 26).

De negentiende-eeuwse geografische en sociale taalvariatie is dus verdwenen. Wel resteert er een duidelijk herkenbaar Amsterdams stadsdialect, dat wortels heeft in het negentiende-eeuwse taalgebruik zoals door Winkler is beschreven.

Noten

- 1 De eerste dataverzameling voor dit onderzoek vond plaats in het kader van de CLARIAH research pilot Amsterdam Time Machine, geleid door Julia Noordegraaf, zie <https://amsterdamtimemachine.nl/>. Stagiairs Jeffrey Pheiff en Kyra Vromen hebben het Bargoense materiaal uit Moormann (2002) in de database verwerkt, terwijl onderzoeksassistenten Brenda Assendelft en Kristel Doreleijers een groot deel van de overige bronnen hebben toegevoegd. Ten behoeve van de research pilot heeft Marieke van Erp de voorlopige database naar een datamodel geconverteerd en op github geplaatst. Na afloop van de pilot is de database nog aanzienlijk aangevuld. De taalkundige analyse die in dit artikel wordt gepresenteerd, was geen onderdeel van de research pilot. De definitieve database van het Amsterdams wordt toegevoegd aan de elektronische Woordenbank van de Nederlandse Dialecten: <http://ewnd.ivdnt.org/>. Ik dank Jan Berns voor zijn suggesties voor relevante bronnen en verwijzing naar het KDC, Jan Stroop voor zijn kritische opmerkingen naar aanleiding van dit artikel en Justus van de Kamp voor zijn opmerkingen over de passages met betrekking tot het Jodenhoeks en Jiddisch.
- 2 Zie KDC: <https://kdc-opac.hosting.ru.nl/Details/archive/110397230>: THIJM 2053-1 en 2.
- 3 Het stuk is te vinden in het archief van het KDC onder THIJM 2049-1 en op Delpher.
- 4 Jan Berns heeft vergeefs gezocht in het Amsterdamse Stadsarchief, en Berns en ikzelf hebben via KDC geprobeerd informatie te verkrijgen.
- 5 Van tekstedities als de Gelijkenis van de verloren zoon zijn in de database alleen de noten van de redacteurs opgenomen met hun opmerkingen over bijzondere taalverschijnselen in het Amsterdams.
- 6 *Vonk* in: Moormann 2002 (bronnen Querido 1925; Auteur onbekend 1927 en 'Brandkast-Hein' 1950); *fonk* in Moormann 2002 (bronnen Auteur onbekend 1731 en Köster Henke 1906); *fonkaart* 'vonkerd, kachel' in Van Bolhuis 1937.

- 7 Kalverstraats *suikelaat*: Ter Gouw 1874; Haarlemmerdijks *loizig*: Van Lennep 1845, Van Ginneken & Endepols 1931; Kattenburgs *leuizig*: Van Lennep 1845; Jordaans *loizig*: Van Ginneken & Endepols 1931; Jodenhoeks *broin, soiker*: Alberdingk Thijm & van Lennep 1885.
- 8 Kalverstraats *eind*: Ter Gouw 1874, *pleyte* Canter 1904; Haarlemmerdijks *maiden*: Francq van Berkhey 1775: 1039; Kattenburgs *trijn, rijs*: Van Lennep 1845; Jordaans *maad*: D.K. 1914; Jodenhoeks *heit(je)*: Köster Henke 1906; Auteur onbekend 1927; Sluijser 1940.
- 9 Kalverstraats *bij*: Ter Gouw 1874; Haarlemmerdijks *meiden*: Francq van Berkhey 1775: 1039; Kattenburgs *bij, hij*: Van Lennep 1845; Jordaans *daak*: D.K. 1914, Van Ginneken & Endepols 1931; Jodenhoeks *getijsem*: Smis 1955.
- 10 Kalverstraats *mekaar, daar*: Ter Gouw 1874; Haarlemmerdijks *dreed*: Francq van Berkhey 1775: 1039; Kattenburgs *draod*: Francq van Berkhey 1775: 1039, Alberdingk Thijm & Van Lennep 1885; Jordaans *aage oas* (eigen aas): Smis 1939; *peraotje* (piraatje): J. van Ginneken (1913); *doorsloan*: De Jong 1991; Jodenhoeks *jajem*: Köster Henke 1906; Nono 1930 geeft voor Jodenhoeks *jaojem, jajem*.
- 11 Kalverstraats *teuge, veul*: Ter Gouw 1874; Haarlemmerdijks *teuge, veul*: Van Lennep 1845; Kattenburgs *straatstiene, biest*: Van Lennep 1845; Jordaans *teugen, veul*: Peters 1949; Jodenhoeks *teeige, veeil*: Van Ginneken 1914.
- 12 Kalverstraats *fannoodde, foor*: Ter Gouw 1874; Haarlemmerdijks *komme*: Van Lennep 1845, *chrou*: Van Ginneken & Endepols 1931; Kattenburgs *skoten*: Van Lennep 1845; Jordaans *faugd*: Querido 1912, *bouwmen*: Van Ginneken & Endepols 1931; Jodenhoeks *ragmoones*: Van Ginneken 1914.
- 13 Een vergelijkbare vaktaal is de taal van de heiers, maar daarin heb ik geen speciale woorden aangetroffen; wel bestaan er verzamelingen met heiliedjes (Kruizinga 1997; Wennekes en Grijp 2002).
- 14 De bronnen vermelden ook nog een groot aantal straatroepen van straatverkopers (Sagers 1907; Van Ginneken 1914, deel 2: 211-212), zoals 'Poffertjes, meheir! Wegens de concurrentie 'n dozijn om 'n duppie!', 'Ja, ja, juffrouw, ze benne twee cent!' en 'Heete karstenge! Ze brande nog!' De uitroepen bevatten allerlei volkstaalkenmerken, zoals *benne* voor *zijn*, *karstenge* voor *kastanje*, terwijl *meheir* en *om* in plaats van *voor* op een spreker uit de Jodenhoek duiden. Maar omdat de straatverkopers geen gemeenschappelijke eigen woordenschat hadden, laat ik hun taalgebruik hier buiten beschouwing.
- 15 De opnames voor Amsterdam zijn gedaan door E. Blanquaert; Jo Daan zegt hierover in de inleiding (p. x-xi): 'Ik ben alleen tegenwoordig geweest bij die voor de Spaarndammerbuurt. [...] Een aantal verschijnselen in deze opnamen verwonderen mij; ik zou ze zelf anders genoteerd hebben.' Dit illustreert ze aan de hand van 7 punten, die voor het huidige artikel niet relevant zijn.'
- 16 In de *Dialektatlas* is nog een derde variëteit van het Amsterdams opgenomen, de Spaarndammerbuurt (omgeving Haarlemmerdijk), maar informant Jacob Andries Groen was veel jonger, 24 jaar, en dat is waarschijnlijk de reden dat de gebroeders Hoppenbrouwers zijn taalgebruik niet nader hebben geanalyseerd.
- 17 Overigens merkt Daan in de inleiding (p. viii) op: 'In het Amsterdams zijn de vroegere locale schakeringen ternauwernood meer te onderscheiden en zeker niet weer te geven in fonetisch schrift, in de verschillende wijken zijn vele persoonlijke varianten te horen.'
- 18 De stemloze uitspraak van *s* voor *z* is volgens Francq van Berkhey (1775: 998) kenmerkend voor het West-Fries: 'Zoo vallen ze [de West-Vriezen] by voorbeeld sterk op de letter *S*; in plaats van *Zomerhuis*, met eene zagte *Z*, zeggen zy met een scherpe *S*, *Somerhuis*, of eigentlyk, *Seumerhuus*.' Wellicht is de stemloze uitspraak in Amsterdam dus in ieder geval mede beïnvloed door mensen die vanuit Noord-Holland naar de stad trokken; de

stemloze uitspraak kan in ieder geval niet eenduidig worden gekoppeld aan een wijk of sociolect: Alberdingk Thijm en Van Lennep doen dat in 1885 niet, en ook de bronnen in de database vertonen vrije variatie: zo vermeldt Querido in 1912 voor het Jordaans *sand* en *somer* naast *zenen* en *gezopen*.

- 19 Dat de taalvariatie niet meer wijkgebonden was maar sociaal, blijkt onder andere uit de gegevens over de Amsterdamse volkstaal en de straattaal van straatjongens van Van Ginneken & Endepols (1931: 150): zij leggen geen verband tussen taalgebruik en wijken.

Literatuur

Primaire literatuur met historische bronnen over het Amsterdams

- Alberdingk Thijm, J.A. (1874), 'Nog ander Amsterdamsch' [Weesper Bierkaais en hogere klasse], in: *Dietsche Warande*, 10, 580-588.
- Alberdingk Thijm, J.A. (1880), 'It spreukie van knubbeluizezak (Amsterdamsch der deftige burgers van 1825)', in: *Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken*, jaargang 29, 163-169; ook in: Van Ginneken (1913).
- Alberdingk Thijm, J.A. & W.W. van Lennep (1885), 'Het tegenwoordig Amsterdamsch; volgens nasporingen', in: *Onze Volkstaal*, 2, 121-136.
- Bovenkerk, woordenlijst uit ongepubliceerde scriptie, verkort gepubliceerd in: Bovenkerk, H. (1938), 'De taal der amsterdamsche veemarbeiders', in: *De Nieuwe Taalgids* 32, 337-354.
- Briefwisseling Ter Gouw met Winkler (Ter Gouw 18 november 1870), voor de publicatie in Winkler 1874.
- Canter, B. (1904), *Kalverstraat*, Amsterdam.
- Daan, Jo (1969), *Dialektatlas van Noord-Holland*, Antwerpen.
- Dekker, M. (1949), *Amsterdam bij gaslicht*, Utrecht.
- Dibbets, G.R.W. (1972), 'J.A. Alberdingk Thijm als beschrijver van het Amsterdams', in: *Taal & Tongval* 24, 143-161.
- Dijkhuis, H. (1939), *Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, Amsterdam.
- D.K. (1914), 'De Amsterdamsche Volkstaal', in: *Amstelodamum: Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, eerste jaargang, 84-86, Amsterdam.
- Elsensohn, J. (1930), *Arie. Roman uit de Jorjaan*, Amsterdam.
- Feith, J. (1907), *In de Amsterdamsche Jodenbuurt*, Amsterdam.
- Francq van Berkhey, J. le (1772-1776), *Natuurlyke historie van Holland*, deel 3, Amsterdam.
- Ginneken, Jac. van (1913), *Handboek der Nederlandsche taal*, Nijmegen, deel 1: 'Amsterdamsch', met diverse bronnen, pp. 42-57.
- Ginneken, Jac. van (1914), *Handboek der Nederlandsche taal*, Nijmegen, deel 2: 'Hoofdstuk 1. De Jodentaal', m.n. pp. 43-44.
- 'Amsterdamsche straatroepen', pp. 211-212
- 'De diamantslijperstaal', p. 293-304.
- Ginneken, Jac. van & J. Endepols (1931), *De regenboogkleuren van Nederlands taal*, 's-Hertogenbosch.
- Gouw, J. ter (1874), 'Kalverstraatsch', in: *Dietsche Warande* 10, 571-579.
- Jong, H. de (1991), *Amsterdam en de Jorjaan*, Zaltbommel.
- Jager, W. de (1933), 'Tets over veemarbeiders en hun taal', in: *Eigen Volk* V, 77-84, 97-105.
- J.R. (1978), 'Veemtelling', in: *Onze Taal* 47, pp. 1-2.
- J.W.E. (1919), 'Amsterdamsche woorden', in: *Amstelodamum: Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, zesde jaargang, 39, 94, Amsterdam.

- Haeringen, C.B. van (1972), 'Amsterdams van Multatuli', in: *De Nieuwe Taalgids* 65, 370-376.
- Kamp, Justus van de (2005), 'Het Jodenhoeks, "een echt joden spoegsprakie"', in: *Wereldnederlands*, red. N. van der Sijs, Den Haag, 79-110.
- Kate, Lambert ten (1723), *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 2 delen, Amsterdam.
- Kloeke, G.G. (1934), *De Amsterdamsche volkstaal voorheen en thans*. Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, 77A. no. 1 Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij.
- Klötters, J. (2001), *Bij ons in de Jordaan*, Amsterdam.
- Lenep, J. van (1845), *Proeve van Platamsterdamsch door Mr J. van Lenep met ophelderende aanmerkingen van Dr J.H. Halbertsma*, ten dienste van Dr J.M. Firmenich's Germaniens Völkerstimmen, Deventer.
- Moormann, J.G.M. (2002). *De geheimtalen*, red. Nicoline van der Sijs, Amsterdam: L.J. Veen:
- Auteur onbekend (± 1800). Geheimtaal van de Brabantse Bende (lijst van woorden uit de processtukken van Jan de Brabander). Bron 8 en 53 (gecorrigeerde versie).
 - Auteur onbekend (1731). Cartouche, of de Gestrafte Booswicht, uyt het Fransch in Nederduitsche Vaerzen nagevolge. Amsterdam: Johannes de Ruyter. Bron 5.
 - Auteur onbekend (1927). De Misdadige cel. Uit het leven van een ontslagen gevangene. Het Leven, 25 juni 1927. Bron 34.
 - Bolhuis, E.G. van (1937). De Gabbertaal. Woordenlijst van het Bargoens. Rijswijk: Kramers. Bron 56.
 - 'Brandkast-Hein' (1950). Dieventaal. Amsterdam. Bron 59.
 - Eikenhorst, L. van [pseudoniem van J. de Vries] (1844). De verborgenheden van Amsterdam. Deel II. Amsterdam: S.H. Spree. Bron 54.
 - Feith, J. (z.j.). Op het dievenpad. Verhalen uit het leven van een Amsterdamschen Rechercheur. Naverteld door Jan Feith (tweede druk 1924). Amsterdam. (Verklaring van eenige woorden uit de dieventaal: Aanhangsel 157-160) Bron 33.
 - Köster Henke, W.L.H. (1906). De boeventaal. Zakwoordenboekje van het Bargoensch, of De taal van de jongens van de vlakke, in woorden en zinnen alphabetisch gerangschikt. Met een voorwoord van W.L.H. Köster Henke. Dockum: Schaafsma & Brouwer. Bron 32.
 - Kunstgenootschap N.V.A. (1669-1690). De gelukte list of Bedrooge Mof. Tweede druk. Amsterdam: Gedrukt voor het Kunstgenootschap en te bekomen bij de erven van J. Lescaille, 1704. Bron 3.
 - Nepveu, J.J.D. (1842). Een biddersoproer. Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, deel XLV, afl. 23, 117. Bron 10.
 - Querido, I. (1912-1925). De Jordaan: Amsterdamsch epos (4 delen). Bron 60.
 - Sluijser, M. (z.j.) Jiddisch uit Amsterdam (vóór 1940). Bron 57.
- Nono [pseudoniem van J.B. Uges] (1930), *Amsterdammers*. Tweede druk. Amsterdam.
- Peters, J.M.L. (1949), *Klankleer van het Jordaansch*, bibliotheek Meertens Instituut Amsterdam. Bevat ook: Terminologie van Amsterdamsche straatmuzikanten, meegedeeld door L.W. Visser.
- Sagers, F. Hz. (1907), *Amsterdamsche straatroepen*, bibliotheek Meertens Instituut Amsterdam.
- Sluyser, Meyer (1950), *Hun lach klinkt van zover*, Amsterdam.
- Smis, G.P. (1939), *Het spionnetje, roman uit de Jordaan*, Amsterdam.
- Smis, G.P. (1943), *De smederij bij den Westertoren. Roman uit de Jordaan*, Amsterdam.
- Smis, G.P. (1955), *Het nieuwe Spionnetje. Onder de schaduw van de Westertoren. Roman uit de Jordaan*, Antwerpen.
- Stokvis, B.J. (1924), *Wrang vruchten*, Amsterdam.

- Stroop, J. (1999), 'Amsterdam: Burgerlijk Amsterdams', in: J. Kruijssen & N. van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*, 103-120, Amsterdam/Antwerpen.
- Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, Den Haag; '116. De stad Amsterdam', deel 2, p. 84-97.
- Wolthuis, J. (1918), 'Amsterdamsche woorden', in: *Vragen van den Dag* 33, 271-281.
- Wolthuis, J. (1919), 'Amsterdamsche woorden', in: *Vragen van den Dag* 34, 765-776.

Secundaire literatuur

- Berns, Jan (1993): zie Daan 1948.
- Bovenkerk, H. (1938), 'De taal der amsterdamse veemarbeiders', in: *De Nieuwe Taalgids* 32, 337-354.
- Commandeur, P.N.M. (1988-1989), 'Het ontstaan van het moderne Amsterdams. Over een verband tussen maatschappelijke ontwikkeling en taalontwikkeling', in: *Taal & Tongval* 40: 159-172 en 41: 1-21.
- Daan, J. (1948), *Hij zegt wat. Grepen uit de Amsterdamse Volkstaal*, Amsterdam; in 1993 nieuwe uitgave door J. Berns.
- Daan, J. (1954), 'Amsterdamse Dialecten in het Verleden', in: Van Dillen & Daan (red.), pp. 13-24.
- Daan, Jo (1955), 'De Amsterdamse olievlek', in: *Taal & Tongval* 7: 120-129.
- Daan, Jo (1958), 'Amsterdamse dialecten', in: *Taal & Tongval* 10: 166.
- Daan, Jo (1969), *Dialektatlas van Noord-Holland*, Antwerpen.
- Daan, Jo & Marie J. Francken (1972-1977), *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling*, 2 delen, Amsterdam.
- Dibbets, G.R.W. (1972), 'J.A. Alberdingk Thijm als beschrijver van het Amsterdams', in: *Taal & Tongval* 24, 143-161.
- Dillen, J.G. van & J. Daan (red.) (1954), *Bevolking en Taal van Amsterdam in het Verleden*. (Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XIV), Amsterdam.
- Gaalen, Ad van (1989), *Stadsplat. De dialecten van de zes grote steden*, Groningen.
- GINNEKEN, Jac. van (1913-1914), *Handboek der Nederlandsche taal*, 2 delen, Nijmegen.
- GINNEKEN, Jac. van & J. Endepols (1931), *De regenboogkleuren van Nederlands taal*, 's-Hertogenbosch, 2e druk.
- Hoppenbrouwers, Cor en Geer (2001), *De indeling van de Nederlandse streektaalen*, Assen.
- Kamp, Justus van de (2005), 'Het Jodenhoeks, "een echt joden spoegsprakie"', in: *Wereldnederlands*, red. N. van der Sijs, Den Haag, 79-110.
- Kruizinga, J.H. (1997), *Haal op die hei! Grepen uit de geschiedenis van het heien*, Amsterdam.
- Schatz, H.F. (1986), *Plat Amsterdams in its social context: a sociolinguistic study of the dialect of Amsterdam*, Amsterdam.
- Schatz, Henriëtte (1987), *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam*, 's-Gravenhage.
- Sijs, Noline van der (samensteller) (2010), Etymologiebank, op <http://etymologiebank.nl/>
- Sijs, Noline van der (hoofdredactie) (2011), *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam: Bert Bakker; cartografie: Geografiek.
- Stroop, J. (1999), 'Amsterdam: Burgerlijk Amsterdams', in: J. Kruijssen & N. van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*, 103-120, Amsterdam/Antwerpen.
- Weijnen, A.A. (1949), 'Amsterdamsch dialect', in: *Katholieke Encyclopaedie*, tweede druk, Amsterdam/Antwerpen, deel 2.
- Wennekes, Emile en Louis Grijp (2002), *De hele dag maar op en neer. Over heien, heiliedjes en hoofdstedelijke muziekgebouwen*, Amsterdam.

Over de auteur

Nicoline van der Sijs, Radboud Universiteit Nijmegen, Nederlandse Taal en Cultuur, Erasmusplein 1, 6525 HT Nijmegen / Instituut voor de Nederlandse Taal, Rapenburg 61, 2311 GJ Leiden.

E-mail: post@nicolinevdsijs.nl

